

Boekbesprekingen

Inge de Wilde, *Nieuwe deelgenoten in de wetenschap. Vrouwelijke studenten en docenten aan de Rijksuniversiteit Groningen 1871-1919*, Van Gorcum, Assen 1998, 372 blz, ill, f 49,50.

Regelmatig verschijnen in universitaire bladen berichten over het (te) lage aantal vrouwen in het wetenschappelijk personeel, met name in de hogere functies. Het personeel van de Rijksuniversiteit Groningen dat in schaal dertien of hoger zat, bestond vorig jaar voor slechts 6,7 procent uit vrouwen. Een teleurstellend resultaat van een ontwikkeling die, als we De Wilde mogen geloven, zo veelbelovend begon in 1871. Terwijl hoogleraren buiten Groningen in de vorige eeuw twijfelden aan de geschiktheid van de vrouw voor een wetenschappelijke studie, waren ze in Groningen hun tijd ver vooruit.

In 1871 maakte de eerste vrouw in Nederland, Aletta Jacobs, haar opwachting aan de Groningse universiteit. Deze gebeurtenis vormt letterlijk het vertrekpunt van De Wildes onderzoek. In 1979 raakte zij zo geboeid door deze vrouw dat het haar niet meer los liet; het was het begin van jarenlang speurwerk dat resulteerde in dit boek, dat als deel zestien in de Groninger Historische Reeks is verschenen.

Tot nu toe was Mineke Bosch' *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland 1878-1948* (Amsterdam 1994) het meest gedegen onderzoek op dit gebied. Ze analyseerde uitsluitingsprocessen van vrouwen in het hoger onderwijs. Ze wisselde haar betoog af met biografieën om op die manier vergeten vrouwen tot leven te brengen. Deze

opzet wordt binnen gender-studies al jarenlang zeer gewaardeerd en ook De Wilde bouwt haar studie op volgens dit concept.

Waar Bosch vooral de debatten rond 'vrouwenstudie' in haar onderzoek naar voren bracht, koos De Wilde voor een *couleur locale*. Ze heeft de seksverhoudingen in de studenten- en stafpopulatie binnen de Groningse universiteit onderzocht met als doel de tolerante, vrouwvriendelijke sfeer binnen de universiteit bloot te leggen. De Wilde zoekt in alle zeven hoofdstukken antwoord op de vraag: waar kwam die tolerante houding vandaan?

De voorwaarden voor dit klimaat ziet de auteur al in de achttiende eeuw geschapen: het liberalisme was in de achttiende eeuw doortrokken van verlichte ideeën en het vond brede aanhang in Groningen bij *nouveaux riches* als boeren en handelaren. Deze waren rijk en zelfbewust en konden in Groningen zonder problemen katholiek, joods of doopsgezind zijn. Deze mensen stonden open voor vernieuwing in politiek, cultuur, onderwijs en volksontwikkeling: 'Aan emancipatie van onderdrukte groepen, volksonderwijs en het vergaren van kennis werd groot belang gehecht,' aldus De Wilde.

In dit licht moeten we de komst van Aletta Jacobs zien, die werd verwelkomd door de rector magnificus Rosenstein als 'nieuwe deelgenote in de wetenschap'. De hoogleraren B.H.D. Tellegen en B.H.C.K. van der Wijck hadden het pad voor haar geëffend, schreef Aletta later. Geïnspireerd door Mill's *The subjection of women* (1869) pleitten deze hoogleraren voor de gelijkberechting voor vrouwen. Rond 1910

was G. Heymans de hoogleraar die de vrouwenemancipatie een nieuwe impuls gaf met zijn *Psychologie der Frauen*, waarin hij als een van de weinigen geen verband legde tussen fysieke en psychische kenmerken. De rol van de Groningse hoogleraren kan men dus stimulerend noemen. Maar, waarschuwt De Wilde, deze rol moet niet te zeer worden gecontrasteerd met die van hoogleraren aan andere universiteiten: ook zij stimuleerden vrouwen in hun wetenschappelijk werk. De vraag blijft wat Groningen dan wel zo bijzonder maakte.

In de jaren dat Aletta studeerde, had de universiteit bedroevend weinig studenten en het voortbestaan was onzeker. De regering wilde bezuinigen op het hoger onderwijs en de Groningse universiteit was de kleinste en kwam als eerste in aanmerking voor sluiting. De curatoren zagen in 1878 een uitweg in het creëren van onderwijs in de moderne talen. Dit onderwijs werd (tot 1912) door geen enkele andere universiteit geboden en dat zou de positie van Groningen kunnen versterken. De Wilde waardeert dit als een vooruitstrevende daad, passend in de traditie van het radicale noorden, al zou men het ook een pure noodgreep kunnen noemen.

De auteur ziet in de moderne talenstudie een belangrijke, zo niet de belangrijkste, verklaring voor de integratie van en tolerantie ten opzichte van vrouwen. De moderne talen trokken zoveel meisjes aan, dat in 1908 meer vrouwen dan mannen studeerden aan de letterenfaculteit. Hierdoor raakte men al vroeg gewend aan vrouwen. Doordat vrouwen geen uitzondering vormden, bevorderde de talenstudie hun emancipatie. Wanneer De Wilde stelt dat er in Groningen 558 vrouwen studeerden in de periode 1871-

1919, kan dit inderdaad worden uitgelegd als tolerantie. Er mag echter niet onvermeld blijven, dat slechts 115 vrouwen de universiteit verlieten met een bul. Een vergelijking met andere universiteiten zou hier op zijn plaats zijn.

Was de tolerantie jegens studerende vrouwen in Groningen niet vooral te danken aan het uitblijven van een bedreigende situatie voor mannen? Zolang het merendeel van de vrouwen met haar Middelbare Meisjes School-diploma voor een Middelbaar Onderwijs-akte Engels, Frans of Duits studeerde, legde ze geen doctoraal-examen af en promoveerde ze ook niet. Zolang vormde ze ook geen bedreiging voor de mannelijke studenten en wetenschappers en was er geen reden voor vijandig gedrag. De Wilde zou tegen mijn opmerking kunnen inbrengen dat getalenteerde vrouwen alle kansen kregen in Groningen, hetgeen ze bewijst aan de hand van biografische schetsen van de dames Loke en Tammes. Marie E. Loke werd in 1907 benoemd tot eerste vrouwelijke lector in de Franse taal, Jantina Tammes werd in 1919 benoemd tot eerst vrouwelijke hoogleraar in de erfelijkheidsleer.

Als laatste voert De Wilde het Groningse studentenverenigingsleven ten tonele. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat gezien het groot aantal vrouwelijke studenten, de vrouwenbeweging veel aanhang vond onder studentes. Niets was minder waar. Waar ze elders serieuze discussieclubs oprichtten, zochten vrouwen hier een pendant voor het corps Vindicat atque Polit, waarvan ze niet lid mochten worden. Dit resulteerde in 1898 in de oprichting van de Groningsche Vrouwelijke Studenten Club (Magna Pete). Deze club stond open voor vrouwen ongeacht hun politieke kleur

Boekbesprekingen

of gezindte; gezelligheid stond voorop.

De Wilde combineert verschillende invalshoeken, waardoor het verhaal soms anekdotisch en fragmentarisch aandoet, wat extra in de hand wordt gewerkt door de erg korte paragrafen. De auteur is er goed in geslaagd een sfeertekening te maken van de toen heersende debatten en mores. Een duidelijk antwoord op de onderzoeksvraag heb ik echter niet kunnen vinden. Ze heeft steeds aangetoond dat het klimaat vrouwvriendelijk was, maar op het waarom volgt geen bevredigend antwoord. Ik denk dat dit pas overtuigend kan worden beantwoord wanneer vergelijkingen met andere universiteiten worden gemaakt. Daartoe zal een soortgelijk opgezet onderzoek moeten worden verricht naar het klimaat aan de universiteiten van Utrecht, Leiden en Amsterdam. Dit is daartoe een mooie aanzet!

Anna Richt Hannema

Richard Fortey, *Leven: een ongeautoriseerde biografie*, Anthos, Amsterdam 1998, ISBN 90-4140-270-5, f 54,95.

In zijn boek over de grote extinctie aan het einde van de tijd van de dinosaurussen, *The Nemesis Affair*, bespreekt de fysicus David Raup een verschijnsel dat hij beschrijft als 'Saganization': de neiging bij professionele wetenschappers om collega's die proberen die wetenschap naar een groter publiek te brengen met een groot wantrouwen en soms zelfs openlijke vijandigheid te bekijken. Hoewel Raups boek verder ten onder gaat in zelfbeklag, heeft hij hier toch wel een goed punt. Mensen als Carl Sagan, de naamgever van de term,

Heinz Pagels, Richard Feynman en Stephen Jay Gould, hebben de nodige minachting van vakbroeders mogen voelen.

Anderzijds is ook alle popularisering van wetenschap niet even koosjer. Het begrip popularisering veronderstelt al een zekere simplificatie, die de valse indruk kan wekken dat kwesties eenvoudiger zijn dan ze zijn en een begrip bij de lezer suggereert dat er eigenlijk niet is. Als de auteur geen beroepswetenschapper is wil de gegeven informatie bovendien nog wel eens achterhaald zijn, omdat hij is gebaseerd op meer toegankelijke maar oudere handboeken in plaats van artikelen en eigen onderzoek. Omgekeerd wil het ook wel eens voorkomen dat populariseerders hun hand overspelen door zich vanuit hun vakgebied te begeven op terreinen waar ze minder thuis zijn: Stephen Gould mag dan een eminent paleontoloog en bioloog zijn, als historicus rendeert hij beduidend minder goed, getuige zijn publicaties over onder meer de Piltdown-affaire en kerkenbouw.

Hetzelfde geldt in zekere mate voor het hier besproken boek en de vergelijking is gerechtvaardigd aangezien Fortey zich in meer dan één opzicht aan Gould spiegelt, zoals ook Jerry Coyne in de *New York Times Book Review* al constateerde. Toch onderschat Coyne de mate waarin dit het geval is. *Leven: een ongeautoriseerde biografie. De geschiedenis van het leven op aarde* is een poging de ontwikkeling van het leven op aarde van de oersoep tot onze glorieuze verschijning overzichtelijk weer te geven. Evenals Gould neemt Fortey nadrukkelijk afstand van elke voorbeschikkingsgedachte bij de ontwikkelingsrichting van het leven op aarde. Evenals bij Gould is Forteys beoogtrant in eerste instantie historisch,

doorspekt met anekdotes, niet altijd even toepasselijke metaforen en analogieën uit de literatuur, geschiedenis en cultuur. Waar Fortey Gould bekritiseert, is hij nauwelijks de eerste om dat te doen en bewandelt hij veilige, door anderen al geplaveide, wegen. Stijl en redeneertrant doen erg aan die van Gould denken, maar diens soms kwetsieuze inzichten over de loop van de evolutie laat Fortey onbesproken en zijn karakterisering van de man zelf zijn onthullend: 'Zou er in de paleontologie een priesterklasse zijn, dat was Steve Gould de paus' (p. 122) en 'de opperbaas' (p. 295). Het zijn tekenen van een dweepzucht die op een misplaatste wijze ontzag voor Gould dienen te bewerkstelligen. De vraag is niet of Steve Gould dat respect verdient, maar wel of hij daar nou de hulp van Fortey bij nodig heeft.

Het feit dat dit boek als een historische tekst is opgezet betekent tevens dat het zou moeten voldoen aan de eisen die daarvoor gelden. Het is dan ook spijtig dat Fortey hier de strijd verliest in de details. Ergens geeft hij een beschouwing over het verschil tussen een wetenschapper en een pedant, maar wie zich toestaat een betweter te zijn moet al snel constateren dat daarvoor in *Leven* door de aanwezigheid van een storend aantal feitelijke missers een vruchtbare voedingsbodem gegeven wordt. Het opmerkelijke daarbij is dat een aantal van die fouten Forteys eigen collectie, die van het Natural History Museum in Londen, betreft. Zijn behandeling van de geschiedenis van de paleontologie ontaardt te vaak in een herhaling van de gebruikelijke platitudes en misconcepties. Het verhaal dat mevrouw Mantell bij toeval één van de eerste dinosauriërresten aan de kant van de weg vond toen haar echtgenoot,

de arts Gideon Mantell, een patiënt bezocht, is al enige tijd geleden als een romantische mythe door Adrian Desmond ontmaskerd, maar heeft blijkbaar toch een dusdanige aantrekkingskracht dat het met geen mogelijkheid uit de *canon* van de paleontologie is weg te branden. Het wordt dan ook plichtmatig in bijna iedere populair-wetenschappelijke tekst herhaald en het pleit niet voor Forteys betrokkenheid bij dit aspect van zijn werk dat hij niet tot de uitzonderingen behoort.

Al het bovenstaande neemt overigens niet weg dat dit boek een belangrijke leemte wegneemt: het geeft in vlotte stijl een provisorische, en soms dieper inzicht in de ontwikkeling van het leven op aarde. Wat ook aan te merken is op Fortey als historicus gaat zeker niet op voor zijn paleontologische werk: hij spreekt met passie over 'zijn' ongewervelden en zijn behandeling van de massa-uitsterving aan het einde van het Krijt (die tot de ondergang van de dinosauriërs leidde) is één van de weinige die de nuances van het debat eer aandoet en niet zonder meer de huidige obsessie met inslaande meteorieten volgt. Het beste slaagt Fortey nog wel waar hij de praktijk en het debat van de paleontologie beschrijft: de gebruikelijke verhalen over ijsberen op Spitsbergen en getrotseerde schorpioenenplagen zijn niet van de lucht, maar in tegenstelling tot veel anderen probeert Fortey tevens aan te geven dat dit slechts één facet van het paleontologische werk is en dat laboratorium- en kantoorarbeid zeker in de laatste decennia een groot aandeel heeft gekregen in het onderzoek van uitgestorven leven.

Als een overzicht van de geschiedenis van het leven op aarde voldoet *Leven*:

Boekbesprekingen

een ongeautoriseerde biografie het beste. Jammer genoeg heeft het daarnaast niet zoveel te bieden: het wetenschaps-historische gedeelte is pover bedeed en een theoretische inkadering van de ontwikkeling van het leven (juist datgene waarin mensen als Gould en Dawkins excelleren) ontbreekt grotendeels.

Ilja Nieuwland

Bernadette Kester, *Filmfront Weimar. Representatie van de Eerste Wereldoorlog in Duitse films uit de Weimarperiode (1919-1933)*, Verloren, Hilversum, 1998, ISBN 90-6550-429-x, 267 blz., f 56,-.

Zoals men hede ten dage steeds weer probeert een verbeelding van de Tweede Wereldoorlog te geven, zo probeerden Duitse filmers in de Weimarperiode de ervaringen en herinneringen aan de Eerste Wereldoorlog gestalte te geven. Het beeld dat nu bestaat van de Eerste Wereldoorlog is voor een groot gedeelte bepaald door de film *All quiet on the Western front*, en voor de huidige generatie vooral door de remake uit 1979. Het eerste beeld dat in ons hoofd opkomt bij Duitse films uit de Weimarperiode zijn de indringende gezichten uit *Das Kabinet des Dr. Caligari* (Wiene 1920), de schaduw uit Murnau's *Nosferatu* (1922) en de futuristisch aandoende stad uit Lang's *Metropolis* (1927).

Bernadette Kester vermorzelt in haar proefschrift *Filmfront Weimar* de idee dat dit de enige soort films waren in de Weimar-periode met een keur aan titels, waaronder de 26 door haar onderzochte films die de Eerste Wereldoorlog verbeel-

den. Het feit dat er na de oorlog in Berlijn alleen al meer dan driehonderd filmtheaters bestonden, geeft aan dat film een niet te veronachtzamen medium was in de Weimar-periode.

Het onderzoek van Kester heeft zich op drie punten gericht. Haar belangrijkste vraag luidt: hoe hebben de films over de Eerste Wereldoorlog bijgedragen aan een verwerking van de oorlog in de Weimar-periode? Hieraan vooraf gaan de vragen, hoe de Weimarfilms de oorlog hebben verbeeld en welke reacties de films opriepen bij de film-critici. Kester gebuikt geen film-historische invalshoek die zich tot doel stelt de overgeleverde films uit de periode 1920-1933 te beschrijven. Door zich te richten op de omstandigheden bij de totstandkoming van de films en op de receptie van de films in de kritieken, heeft zij gekozen voor een cultuur-historische aanpak, die ook oog heeft voor de maatschappelijke en artistieke tendensen in de Weimar-republiek. Kester verantwoordt en distantieert zich echter direct van methoden zoals Eksteins *Rites of Spring* (1989), die de films bezien puur en alleen uit de cesuur van de Eerste Wereldoorlog. Anderzijds neemt zij afstand van het standpunt dat uit de films de latere opkomst van het nationaal-socialisme af is te leiden zoals het standaardwerk van Kracauer uit 1947.

In *Filmfront Weimar* worden de films over de Eerste Wereldoorlog en hun kritieken in thematische hoofdstukken beschreven en becommentarieerd. Kester bespreekt films die handelen over de oorzaken van de oorlog, zoals *1914. Die letzten Tage vor dem Weltbrand* (1931). Vervolgens komen films aan de orde die een verbeelding van het frontleven geven. De auteur heeft deze onderverdeeld in documentaire-achtige films (*Weltkrieg I*,

1927), die zowel gebruik maken van archief-beelden als van geconstrueerde scènes en in de speelfilms (*Westfront 1918* (1930), *Niemandland* (1931)) die ondanks hun realistische verbeelding vaak opgebouwd waren uit constructies en fictieve verhalen. Kester stelt bij in het laatste hoofdstuk de vraag naar de anti-oorlogstendensen aan de orde, terwijl het bij de documentairefilms voornamelijk over de feitelijke correctheid van de weergave handelt.

In het volgende hoofdstuk wordt de marinefilms en haar relatie met de heroïek en de nationale trots besproken. In het laatste hoofdstuk gaat Kester in op de verbeelding van vrouwen in de oorlogsfilms. Deze is, concludeert zij, niet onbelangrijk, maar ook niet altijd positief. Vrouwen symboliseerden enerzijds het thuisfront, brachten de kameraadschap van de soldaten in gevaar of pleegden zelfs overspel. Anderzijds kregen de vrouwen een positieve rol van opoffering voor het vaderland toebedeeld. Aan de onmisbare rol van de vrouw in de oorlogeconomie werd nauwelijks aandacht besteed, en Kester concludeert dan ook dat de rol van de vrouw vooral narratieve functie had en de film aantrekkelijker moest maken.

Kester concludeert in haar boek dat de 26 onderzochte oorlogsfilms en hun kritieken bruikbare informatie verschaffen over hoe de Duitse bevolking met de ervaring en verwerking van de Eerste Wereldoorlog omging, zonder hierbij tot morele oordelen te komen. De auteur wil niet stellen dat de films de gruwelen en herinneringen van de oorlog konden verwerken. Terecht komt zij echter wel tot de slotsom dat de films en de kritieken allen op hun eigen manier zin en betekenis proberen te geven aan de gebeurte-

nissen.

Haar sterke punt ligt in de bespreking van de kritieken, waardoor de films niet alleen terugverwijzen naar de oorlog, maar vooral ook naar de Weimar-republiek zelf. Door zich te richten op de primaire bronnen en deze niet in het licht van latere ontwikkelingen te bezien, wordt ook een beeld van het politieke en maatschappelijke kader van de Weimar-republiek gegeven, van de conservatieve tot aan de communistische ideeën, van de cinematografische vakbladen en ook van de opkomende nationaal-socialistische opvattingen. Allen schreven vanuit hun eigen gedachtengang kritieken op de vertoonde films en geven hiermee hun standpunt ten opzichte van de verloren oorlog en de verfilming ervan weer.

Tenslotte ligt Kester's verdienste op het methodische en theoretische vlak. In de epiloog stelt zij de diffuse grens tussen documentair en fictief beeldmateriaal aan de orde, de grens tussen waarheid en verzinzel. Daarbovenop erkent zij de rol van de films als historische representaties, die naast een verbeelding van het verleden, ook een verbeelding van de eigen tijd geven. Onmiddellijk doemt hier de opvatting op van geschiedschrijving als een manier waarop een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden. Al zijn de films niet te vergelijken met historische studies, dan nog kunnen zij verrassende perspectieven op het verleden openen, concludeert Kester samen met historicus Rosenstone. Zij pleit voor een bredere historiografische context, waarin audiovisuele 'geschiedschrijving' ook een plaats kan krijgen.

Luc Wierds

Boekbesprekingen

Hannah Arendt/Martin Heidegger, *Brieve 1925 bis 1975*, Ursula Ludz ed., Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main 1998, ISBN 3-465-02965-8, ill., 435 blz., f 123,95.

Hannah Arendt en Martin Heidegger hebben elk een omvangrijke gepubliceerde correspondentie op hun naam staan. Met de publicatie van Arendts en Heideggers, *Brieve 1925 bis 1975*, bezorgd door Ursula Ludz, is een curieuze briefwisseling aan deze reeks toegevoegd. Sinds Elisabeth Young-Bruehls biografie *Hannah Arendt. For love of the world* uit 1982 weet het grote publiek dat beiden gedurende enkele jaren heimelijk een relatie hadden. Ook na beëindiging van deze relatie onderhielden Arendt en Heidegger – zij het met tussenpozen – contact. De joodse politiek-theoreticus Arendt, intens betrokken bij het lot van de joden, brieven uitwisselend met Heidegger die, afgezien van zijn *Sein und Zeit* (1927), vooral bekendheid verwierf door zijn pro-Nazistische rectoraatsrede aan de universiteit van Berlijn in 1933 en zijn stilzwijgen daarover na de oorlog. Die vitriole combinatie spreekt zeker tot de verbeelding van iedereen die zich in het Derde Rijk heeft verdiept.

Het heeft overigens nog de nodige moeite gekost om Hermann Heidegger, Martins zoon, te overredetoestemming te geven voor de publicatie van deze correspondentie. Pas nadat Elzbieta Ettinger op basis van inzage in de correspondentie een hoogst discutabele en zwaar bekritiseerde analyse van de relatie tussen Heidegger en Arendt in boekvorm publiceerde – *Hannah Arendt, Martin Heidegger* (New Haven en Londen 1995) – kon Hermann Heidegger worden overtuigd van het nut van een

ongecensureerde uitgave van de brieven.

Ursula Ludz heeft deze kans aangegrepen om een mooie uitgave tot stand te brengen. En dat is zeker geen sinecure geweest, want het overgrote deel bestaat uit brieven van Heidegger. Arendt voelde kennelijk een grotere behoefte zijn brieven te bewaren dan andersom het geval was. Ludz heeft door middel van een uitgebreid annotatie-apparaat toch een goed beeld weten te creëren van de verhouding en vriendschap tussen Arendt en Heidegger. Het moet een heidens karwei zijn geweest om alle vragen in de delen waarin we alleen de stem van Heidegger horen te beantwoorden. Pas vanaf 1966 is er een volledige briefwisseling bewaard gebleven.

De brieven zijn in drie hoofdstukken ingedeeld: 'der Blick' (1924-1933), 'der Wieder-Blick' (1950-1955) en 'der Herbst' (1966-1975). Samenvattend kent de correspondentie een dubbel *Leitmotiv*. Enerzijds de gemankeerde en ongelijke relatie tussen Heidegger en Arendt en anderzijds het 'grote zwijgen' over Heideggers nazistische sympathieën. Het lijkt vreemd om een *Leitmotiv* aan te wijzen dat niet duidelijk aanwijsbaar is, maar toch kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat dit taboe een grote hypotheek op hun vriendschap en correspondentie heeft gelegd. De brieven ontberen de diepgang die we van Arendt en Heidegger zouden mogen verwachten. Eigenlijk is dat een beetje het teleurstellende aan deze uitgave. Veel brieven gaan over geld, het tekort daaraan, uitgevers of vertalingen en zo nu en dan beantwoordt Heidegger vragen over Kant, kerkvaders of oude Grieken, maar daar blijft het dan ook bij.

Het eerste deel bevat de brieven tot 1933. Ze gaan over de eerste 'Blick' februari 1925 in 'Hörsaal 11' in Marburg

waar de docent in de filosofie gevangen wordt door de 'stillen Großen Augen' van de jonge studente; over hun geheime afspraakjes, 'vielleicht fährst du – unauffällig- eine Bahn später'; en over hun liefde. Heidegger valt voor haar levensvreugde en als hij eenzaam teruggetrokken in zijn berghut op de Todtnauberg aan zijn *Sein und Zeit* werkt, schrijft hij haar, terwijl de wind rond zijn Platoonse optrekje giert, dat hij vaak denkt aan 'unseren Sturm' (p. 18). Ter gelegenheid van Heideggers tachtigste verjaardag verklaarde Arendt dat er een 'storm door het denken van Heidegger' trekt, voortkomend uit het 'oeroude'. Heideggers eerste brieven konden wel eens heel nieuw licht op deze uitspraak werpen.

Maar nadat Arendt in 1926 besluit bij Jaspers in Heidelberg te gaan studeren om te ontsnappen aan haar kansloze relatie, verflauwt Heideggers storm tot een zacht briesje. Zijn brieven worden kunstmatiger. Arendt blijft echter in de ban van Heidegger, zelfs nadat zij een punt achter hun relatie heeft gezet; 'Ich liebe Dich wie am ersten Tag' schrijft ze april 1928. Als Arendt in 1929 trouwt met Günther Stern, bekoelt Heideggers interesse wel heel erg.

In de winter van 1932-1933 volgt de climax als Arendt Heidegger blijkbaar heeft geconfronteerd met geruchten over zijn vermeende antisemitisme. Hij valt uit zijn verliefde rol. Heidegger had naar eigen zeggen veel Joodse collega's geholpen met hun carrière. 'Wer das "enragierten Antisemitismus" nennen will, mag es tun', schrijft hij geïrriteerd. Arendt zou hem nooit meer naar zijn antisemitisme vragen, ook niet na 1945.

De 'Wieder-Blick' van zeven februari 1950 heeft dan ook iets krampachtigs.

Arendt leert dan ook Heideggers vrouw Elfride kennen, 'die von allem Kenntnis hat'. Heidegger is lyrisch over hun weerzien en schrijft haar vlijtig gedichten. Ook Arendt is schijnbaar te spreken over het hernieuwde contact. Aan Elfride, overigens een notoire nazi, schrijft ze dat ze blij is dat 'alles gut geworden ist.' Maar aan haar man Heinrich Blücher (met wie ze in 1940 trouwde) rapporteert ze een dag later verbaasd dat Heidegger, die 'altijd en overal liegt' nu eens een keer de waarheid heeft verteld aan zijn vrouw. En Elfride Heidegger, zo vreest ze, 'wird so lange ich lebe, bereit sein, alle Juden zu ersäufen.' Dat alles niet helemaal koek en ei is, blijkt snel. Tussen 1952 en 1967 hebben Arendt en Heidegger om verschillende redenen amper contact.

In 'der Herbst' van hun relatie valt op hoe beiden op gelijke voet met elkaar corresponderen, maar dat zij Heideggers flirt met de nazi's nog altijd buiten hun gespreksstof houden. Als lezer voel je de spanning in hun brieven. Het grote taboe is altijd aanwezig op de achtergrond. Ik denk dat het hen alletwee is aan te rekenen. In de woorden van George Steiner, de Heideggerbiograaf: 'It is his complete silence after 1945 on Hitlerism and the holocaust which is very nearly intolerable.' Hij heeft nooit over zijn dwalingen willen spreken. Maar ook Arendt is mijns inziens te ver doorgeschoten in haar vergevingsgezindheid. Toch is er een enkel moment waarop Arendt de spanning lijkt te willen doorbreken. In 1972 beveelt ze Heidegger een uitgever aan die ook, zo vermeldt ze terloops, *Das Gesicht des Dritten Reichs* van Joachim Fest, die 'auch mit den Speer-Memoiren zu tun hatte', publiceerde. Van Speer weten we dat hij een van de weinige nazi-bonzen was die in ieder ge-

Boekbesprekingen

val poogde een soort collectief *mea culpa* uit te spreken. Misschien poogde Arendt hiermee Heidegger tot een verantwoording te verleiden, misschien bedoelde ze er ook wel helemaal niets mee, maar dan blijft het een vreemde passage omdat nergens anders zo expliciet verwezen wordt naar het Derde Rijk.

Om terug te komen op de voordracht die Arendt ter ere van Heideggers tachtigste verjaardag in 1969 hield. Zij verkondigde toen dat Heidegger in een 'Wohnsitz des Denkers' zetelde. Een adelaarsnest, ver verheven boven de gewone wereld. En toen Heidegger in 1933 zijn 'Wohnsitz' verliet om zich in te laten met wereldlijke zaken ging dat mis. Dat was eigenlijk een kwestie van beroepsdeformatie. 'Denn', zo voegt Arendt er verontschuldigend aan toe, 'die Neigung zum Tyrannischen läßt sich theoretisch bei fast allen großen Denkern nachweisen.' Heidegger hoorde in een

andere wereld zo liet zij het publiek weten, de wereld van het denken. Arendt wist zelf wel beter. Al in 1953 noteerde zij in haar *Denktagebuch* onder een kopje 'Heidegger dem Fuchs' dat Heideggers 'Wohnsitz' niets meer was dan een door de 'Fuchs' zelf als vossehol ingerichte val. 'Heidegger de Vos' ontving daarin talloze mensen, hoewel ze zonder uitzondering wisten waarin zij binnen traden. Maar waar de vos voor eeuwig tot zijn val was veroordeeld, kon ieder ander deze naar behoeven verlaten. Waarschijnlijk ligt daar ergens de waarheid. Arendt ging vaak op bezoek in Heideggers val en accepteerde dat omdat ze er uit eigen wil in stapte. Evenzogoed was ze in staat zich wederom van Heideggers val, zijn leugens en zijn stilzwijgen af te sluiten. Beiden wisten dat en deden er verder het zwijgen toe.

Oscar Zoetman